

תורת לשון יידיש

1.

יידיש התגבשה כלשון מותכת משני מרכיבים עיקריים, הרחוקים זה מזה כמזרח ממערב. שני המרכיבים סיפקו את החומר ממנו נוצרה ונבנתה הלשון ואף עזרו בעיצובה של תבנית ההתכה ודפוסייה.

מדובר אפוא בשתי לשונות. האחת היא עברית – הלשון היהודית הלאומית העתיקה, אשר ליוותה את העם כמו גם נאמנה בכל אורחות נדודיו, בכל מעבר מארץ לארץ, מתרבות לתרבות ומלשון ללשון – שלא זכתה מעודה לחיים נורמאליים כלשון דיבור ותקשורת חיה. אף על פי כן היא התפתחה בלי הרף וצברה ערכי-תרבות חדשים.

הלשון השנייה – הגרמנית – לשונה של אחת מן האכסניות הרבות, בהן התארח העם בנדודיו, היא אחת מן הלשונות החיות והמדוברות, שהעם קלט במהלך מאמציו להיטיב ולהסתגל אל סביבתו. אלא מה? באורח מוזר ובעטיו של משחק הגורל ההיסטורי – דווקא לשון-עם-זר זו מילאה בחיינו תפקיד חשוב יותר מכל יתר הלשונות המדוברות, כגון ארמית, ערבית, ספרדית וכן הלאה. היא עזרה לנו לבנות ולעצב את לשון העם החדשה שלנו. העם היהודי, שהלך והתקבץ בהמוניו בארצות אירופה המזרחית, לא נהג במקומו החדש כדרכו תמיד, ולא סיגל לעצמו את לשונה של הסביבה החדשה, הסלאוויית, אלא דווקא שמר על הלשון שהיה רגיל בה בימי שהותו במערב, כלומר בגרמניה.

אך גם לשון זו לא נשארה כפואה על שמריה כפי שנקלטה, אלא פשטה צורה ולבשה צורה לחלוטין שונה. הלשון כאילו הותכה מחדש לפי הדפוסים של רוח העם הדובר.

מעניין ביותר לעקוב עקב-בצד-אגודל אחרי תהליך ההתכה המיוחד במינו של שתי הלשונות, השונות כל-כך זו-מזו, ועל האופן בו הן הפכו ממש שותפות פעילות במעשה-בראשית. הרי זאת משימה מרתקת לבקש ולגלות מה הם

* פ. קליין הוא שמו הספרותי של זליק קלמנוביץ (1885-1943), מלומד ומומחה בלשון יידיש, מראשי הייזוא בוילנה ועורכו הראשון של כתב העת ייווא בלעטער. המסה פורסמה בכתב-העת ליטערארישע מאנאטשריפטן, חוב' 3, וילנה, אפריל 1908, עמ' 60-77. כתב-עת זה הופיע בוילנה, בעריכתם של ש. גורליק, א. וויטער ושמואל ניגר. הופיעו בסך הכול 4 חוברות בין פברואר למאי 1908. שמה של המסה במקור הוא 'די יודישע שפראך-לעהרע'; היא תורגמה כאן בדילוגים קצרצרים.

הפרטים שהביאה עימה כל לשון אל האוצר המשותף, מה טיב החוקים שהלכו והתגבשו במרוצת הזמן וכיצד הם עזרו לשני המקורות להתקיים ביחד קיום יוצר בשלום ולעצב את יצירת תרבותנו וצמיחתה.

יש סבורים, שפיוס הארמוני מעין זה בין יסודות שונים בלשון יידיש כלל אינו קיים; לשון־האם שלנו, לדעתם, אינה אלא תדביק מכוּער מכל שבעים הלשונות, מעין לשונו של דור ההפלגה, תערובת פרוּעת־סדר ונעדרת חוקים, חסרת כל סגנון ויופי, דוגמה של בליל שסימנו דלות תרבותית ועיוות רוחני.

ויש אחרים, מלומדים גרמנים מסוימים, למשל הרמאן לוֹטְצֶה הידוע, המסוגלים לשלוח מבט עמוק יותר מתוך אוצר הדעת שלהם ולגלות את המבנה החוקי המיוחד של יידיש. הם מכירים אפוא בזכותה של יידיש להיות לשון שוות־ערך בין יתר הלשונות בעולם. אלא שזכותה זו של יידיש היא, לטענתם, אזרחית ולא לאומית. אין הם סבורים שיידיש היא לשונו הנפרדת של עם, אלא מעין ענף מסתעף, אחד הדיאלקטים הרבים של הלשון הגרמנית. לימודה של יידיש עשוי להיות מועיל במידה מסוימת בתחומה של הגרמניסטיקה.¹

יהיה זה מיותר, כמובן, להיסחף גם לפולמוס עם מתבוללינו מבית, מהם שנשמעו בשוגג ומהם שנשמעו במזיד. מי שמתעקש ומסרב להודות בעובדות חיות וקיימות, מי שיש לו עדיין ההעזה לשוב ולחזור על המליצות הישנות והשרופות בדבר הז'ארגון המכוּער, בשעה שביידיש כבר נוצרו יצירות אמנות אמיתיות, שלא יכלו כלל להיווצר לו יידיש לא היתה אלא עגה (ז'אָרגון בלע"ז) גרידא, — לא יעזרו לו בוודאי גם ראיות היסטוריות והגיוניות. כן ברור, שאין אנו מסוגלים להסכים לדעה, שהוטלה עלינו שליחות של האומה הגרמנית להפיץ את כבודה והודה בקרב העמים. וזאת לא מפני שהגאוה הלאומית שלנו דוחה כל תפקיד של תיווך למען עם אחר, אלא שרגש־היושר המדעי־אינטלקטואלי שלנו מתקומם נגד השערה מופרכת זו.

כפי שנראה כאן להלן, יש ללשון יידיש חוקי התפתחות משלה, אף מבנה משלה וסגנון משלה, הנובעים מתוך מקור יהודי טהור, והם אחזים ודבוקים בחייו ובאורחות מחשבותיו של העם היהודי.

אפשר שגם נצליח להוכיח, שבעצם שאבנו מתוך הלשון הגרמנית פחות מאשר מקובל להאמין לכאורה, כאשר דנים בנושא אך ורק מתוך הצצה שטחית. מכל מקום ברור, שמחקר חד־צדדי רק של המרכיב הגרמני ביידיש, כפי שנוהגים הפילולוגים הגרמנים, בשום אופן אינו יכול להעלות תמונה שלמה אודות חיי הלשון בשלמותה וקווי התפתחותה. תורת לשון יידיש העתידית תצטרך ממילא לחקור את כל המרכיבים, הגרמניים, העבריים והסלאוויים (ויש כאלה לא מעט) ואת השפעת הגומלין ביניהם. רק אז ניתן יהיה להעלות דיוקן מלא — פחות או יותר — ולעמוד על טיבה וטעמה של לשוננו.

Jakob Gerzon 1902: *Die jüdisch-deutsche Sprache*, Verlag Kauffmann, Frankfurt am Main. 1

לכאורה עלול להיווצר הרושם, שידיש אמנם אינה אלא דיאלקט מעוות של גרמנית מקולקלת. אולם אם מתבוננים מקרוב יותר ובודקים לא רק את המילים ואת הביטויים הבודדים התלושים מהקשרם, אלא גם את הקונטקסט הלשוני החי בתנועתו השלמה, הבא לידי ביטוי במבנה המשפט של יידיש, נוכחים לדעת מיד, שהנה פעורה ממש תהום רבה בין לשון זו לבין הגרמנית. וכן מתברר, שהחוקים הפועלים בתוך הדיבור החי ביידיש אינם נובעים מן הלשון הגרמנית, אלא ממקור אחר. מאידך גיסא יהיה זה מוטעה גם לטעון, שהחוקים מקורם ביידיש עצמה, ממנה ובה, ושום לשון אחרת לא השפיעה עליהם ולא על התמורות שחלו בהם. הרי יידיש אינה לשון שנולדה עם הולדת העם היהודי. אף חומרי הלשון ביידיש אינם אחוזים מלכתחילה בצורות הלשוניות שהתגבשו במרוצת השנים. התשתית נקלטה בשלמות בדמות קיימת ומעוברת, באשר לעם היה היה לשון משלו עוד לפני שידיש נוצרה. דרושים היו אפוא מאמצירוח אדירים והפעלה של אנרגיה עצומה במרוצת כמה וכמה דורות, עד שהעם קלט והשתלט על השפה ועל דקויותיה והפך אותה ללשונו. כל העבודה הגדולה הזאת לא היתה אלא התאמה של החומרים הלשוניים החדשים אל הצורות הלשוניות השרירות וקיימות, או אפילו מאמץ להביא לידי תיאום הארמוני בין הצורות הישנות והחדשות.

וכאשר אנו מתבוננים היטב אל המבנה הלשוני של יידיש, אנו מגיעים למסקנה משכנעת, שתפקיד חשוב ביותר בהתהוותו ובניינו מילאה דווקא הלשון העברית. גם אם נבקש להתעלם מן המילים העבריות הרבות, הטעונות ושזורות ביידיש, הרי אין כלל ספק שהתחביר ביידיש נובע במידה רבה מן התחביר בעברית. רצוני להצביע כאן על מספר כללים, שהועתקו במישרין מן העברית.

א. סדר המילים. סדר המילים במשפט ביידיש שונה לחלוטין מסדר המילים בגרמנית. בגרמנית, כידוע, חלה תמורה בסדר הטבעי של חלקי המשפט: הַנְּשׂוּא נדחה אל סופו של המשפט. ביידיש אין התמורה הזאת מתרחשת כלל, והסדר הטבעי נשאר על כנו, כלומר – הנשוא סמוך לנֶשׂוּא.

למשל: "בשעה שגדוד משלהם יצא פעם למלחמה נגד התוגר, הם רמסו אותי ברגליהם." לפי התחביר הגרמני היה צריך המשפט הזה להיבנות אחרת, לאמור: "כאשר גדוד משלהם למלחמה נגד התוגר יצא, הם ברגליהם אותי רמסו."

עובדה זאת פוערת תהום ממש בין הגרמנית לבין היידיש. כאן אנו יכולים לראות בעליל כיצד היידיש ניתקה עצמה מאחד ממקורותיה העיקריים והפכה בהדרגה לשון לעצמה. מבקר גרמני אחד ביקש להוכיח, שהיינריך היינֶה [1797–1856] בעצם אינו משורר גרמני, מפני שאת שירו המפורסם 'לֶוְרְלִי' הוא פותח במילים: Ich weis nicht, was es bedeuten... במקום: Ich weis nicht, was es bedeuten soll... כפי שהדבר נדרש בהתאם לחוקי התחביר הגרמני.

אין ספק, שזו עלילת־שווא: הנוסח המקורי של היינֶה לא הפריע כלל ל'לֶוְרְלִי' ליהפך לאחד משירי־העם הפופולריים ביותר בגרמניה. אך אין זה אלא אופייני, שהמבקר הגרמני נטפל דווקא לעובדה הזאת, אף כי ניתן למצוא בשירתו של היינֶה הרבה יותר סימנים למוצאו היהודי. אלא שמידה מסוימת של אמת טעונה

כאן, באשר כל אדם בעל חוש לשוני דק יקלוט בוודאי, שסדר המלים בתחביר אינו עניין של מה־בכך, מפני שבזה תלוי לא רק הריתמוס הלשוני, המוסיקה של הלשון, אלא במידת מה גם הרוח הפנימית שלה.

ב. מילית היחס 'וואָס'. הן בידיש והן בגרמנית עולה מילה זו גם ככינוי גוף [מה] וגם כמילית היחס [אשר]. אלא שבידיש יש לה שימוש הרבה יותר רחב. כינוי הגוף 'וועלכער, וועלכע, וועלכעס' הוא בעצם זר לידיש. נוסח זה הוכנס ללשון רק על ידי סופרי ההשכלה שלנו. בלשון הריבור אין הכינוי הזה קיים מכל וכל. אצל מנדלי מוכר־ספרים לא נתקלים בו אלא לעתים נדירות. במקום זה משתמשים במילית 'וואָס'. הביטויים הגרמניים 'סן, ום, דָסן, דָרן, דָנן' אינם קיימים בידיש. במקום זה אומר היהודי: 'וואָס זיין', 'וואָס איר', 'וואָס זיי' וכד'. למשל: "איך בין אינגעקויפֿט אין דער חברה 'צער בעלי־חיים', וואָס איר איז ניט ניאחא..." והצטרפתי לחברת 'צער בעלי־חיים', אשר עליה אין היא מקובלת..."; "מזן פֿערדל איז גפגרט, וואָס פל ימיו איז עס געווען אין דער עבודה..." (והתפגר סוסי, שכל ימיו היה רתום לעבודה...). ה'וואָס' במשפטים אלה מקביל לצירופים 'אָשר' או 'ש־' בעברית. וכך גם בדוגמה הבאה: "ער האָט ניט געוואוסט, וואָס עס טוט זיך מיט אים" (הוא לא ידע, מה קורה לו). ניתן להסביר תופעה זו בעובדה, שה'וואָס' בידיש מורגש יותר כמילית חיבור, כמו 'אשר' בעברית, ואינו טעון די משמעות כדי לשמש גם כינוי גוף ממש. מכאן מוכח, שבבואה לחבר משפט אל משפט עוזבת היידיש את אורח התחביר הגרמני ודווקא שומרת על אורח התחביר בעברית.

ג. מן העברית נובעת גם החזרה על האינפיניטיב (המקור) ליד הנושא, לאמור: "זיין בין איך אַ קירזשנער" (בתרגום לא מדויק: היה הייתי פֿרֿון); או: "ליבן ליב איך דיר, מזין זיס לעבן" (אָהב אהבתיך, הייתי המְתָקָה). כל זה דומה מאוד לצורות מבנה של הצירופים בעברית, כגון 'הָלוֹךְ יֵלֵךְ' או 'אָמַר יאמֵר'.

ד. הלואי מופיע בידיש אחרי המילה שהוא מציין. למשל: "יאַנקל דער טויבער" (יעקב הַחֶרֶשׁ), "שמואל דער יישובניק", "משה דער קרעמער", בדומה ליוחנן הסנדלר' או 'עזרא הסופר'.

ה. גם כינוי־גוף של שייכות ניצב לעתים קרובות אחרי המילה שהוא מציין. למשל: "יעדער טריט זינער" (כל צעד מצעדיו). גם את זה מן הראוי לראות כתבנית מושפעת מן העברית, אשר בה, כידוע, אין מילים לציון השייכות אלא רק סיומות: צֶעֶדוּ, שְׁלֶחְנִי. את הסיומת הזאת מציינת היידיש באמצעות כינוי גוף של שייכות.

ו. יתר על כן, תכונה מיוחדת לידיש: היא משתמשת בסופרלאטיב (דרך ההפלגה) גם במקרים, כאשר מדובר רק באחד־מן־השניים: "די הינטערשטע פיס" (הרגליים האחוריות), "די אויבערשטע ליפ" (השפה העליונה). גם תבנית זו נובעת לכל הנכון מן העברית. בעברית אין צורות אטימולוגיות מיוחדות לציון הדירוג. הסופרלאטיב נוצר באמצעות אותיות השימוש. למשל: "הפהן הגדול מאחיו". אפשר שהשימוש בידיש נוצר בדרך של אנאלוגיה: מן 'השפה התחתונה משתיהן' נולדה 'די אונטערשטע ליפ'.

הפילולוגים המעטים, שחקרו את לשון יידיש (ובניהם י. גרצון הנ"ל), שמו לב

לעובדה, שהתחביר בלשון הזו טעון יסודות רבים מן העברית. הם ביקשו להסביר עובדה זאת בהשפעתם של תרגומי־התנ"ך הישנים, שנהגו לתרגם את הטקסט מילה אחר מילה. וכך, למשל, נקרא תרגום הפסוק הראשון של ספר תהלים: "וואול דעם מאן דער דאָ ניט גיגאַנגן אין דעם ראַט פֿון דען ביזוויכטער אונ' ער איז ניט גישטאַנדן אין דעם וועג פֿון דעם זינדיגן אונ' ער איז ניט גיזעסין אין דעם גיזעס פֿון דען שפעטיר."² ואילו המקור הוא: "אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אָשֶׁר לֹא הֵלֵךְ בְּעֵצַת רְשָׁעִים וּבְדֶרֶךְ חָטָאִים לֹא עָמַד וּבְמוֹשֵׁב לְצִים לֹא יָשָׁב" (תהלים א 1). אין ספק, שתרגומי התנ"ך, מפני משקלו וחשיבותו של ספר זה, האצילו את השפעתם במידה ניכרת על עיצובה של לשון יידיש. ולא רק ביידיש, אלא גם בכל לשונות אירופה אנו מוצאים צורות סגנון וכן פיגורות ריטוריות שמקורן בתנ"ך. די אם נזכיר את מידת ההשפעה שהיתה לתרגומו של מרתין לוֹתֶר [1483–1546] על לשונה של הספרות הגרמנית.

ההשפעה של העברית על יידיש זרמה לא רק בצינור התנ"ך. משקלה של הספרות העברית הישנה והחדשה — בת הזמן — לא היה קטן מכל וְכָל. אין להתעלם מן העובדה, שרוב יצירות התרבות היהודית בימים ההם ובזמן הזה נוצרו דווקא בעברית. הספרות ביידיש לא היתה לכתחילה ערוכה אלא כדי להגיש באורח פשוט יותר ומוכן יותר לעם את הכתבים שנכתבו תחילה בעברית. מילים וביטויים לא־מקראיים רבים, שחדרו אל היידיש והתבייתו בה, עשויים להעיד, שלא רק תרגומי התנ"ך השפיעו על עיצוב הלשון העממית. הדברים מתחווים עוד יותר כאשר אנו באים להשוות בין הלשון הישנה לחדשה. מתוך השוואה מעין זו ניתן לעמוד על מידת ההתפתחות שהתחוללה בלשון. אילו מקור ההשפעה היה רק בתרגומי התנ"ך, הרי כבר במאות ה־16 וה־17 היינו מגיעים ביידיש לתחביר מקראי מובהק. אלא למעשה היה כאן תהליך ממושך למדי. התחביר העברי ויסודות אחרים מן הלשון העברית, שניתן היום להבחין בהם ביידיש, לא נקלטו בה בבת אחת. רק בספרות של המאה ה־18, בכתבי החסידות, ניתקה עצמה היידיש ניתוק גמור מן הגרמנית. בכתביו של מנדלי מוכרספרים, יוצר הנוסח בשתי הלשונות, זכינו ליידיש קלאסית טהורה למהדרין.

ומפני שההשפעה של העברית זרמה וחלחלה באמצעות הספרות, הרי ברור שהיא גם עלתה ונתגלתה בראש וראשונה בלשון־הספרות. בלשון המדוברת ניתן עדיין למצוא את התחביר הגרמני — במידה שנותרו ביידיש עדיין שרידים ממנו.

הנה, למשל, גביית־עדות — תעודה מאמצע המאה ה־16 בוילנה. ברישום גביות־עדות נהגו להחמיר וממש לכתוב כל מילה ומילה כפי שנאמרה. לפיכך

2 זהו תרגומו של יואל וויצען הויזען (1679), מצוטט לפי אלעזר שולמאן 1903: שפת יהודית־אשכנזית וספרותה, ריגא, עמ' 47. והרי תרגומו של המשורר יהואש [1872–1927]: "וואיל צו דעם מענטשן וואָס איז ניט געגאַנגען אין דער עצה פֿון די רשעים, און אויף דעם וועג פֿון די זינדיקע איז ער ניט געשטאַנען, און אין דער זיצונג פֿון די שפעטער איז ער ניט געזעסן" [מהדורת תש"א, עמ' 1991].

אמנם אפשר לקבל מושג כלשהו מן הדברים הרשומים אודות הלשון המדוברת בימים ההם.

וכך אנו קוראים בתעודה הנ"ל: "דאָ שטיא (שטיי) איך פֿון מיינש שוואַגער יונה הנ"ל וועגין אונ' וויל דען גנוגן טון אליז (אַלץ) וויא מן (מען) גיפסקט האָט אונ' וויא איר אייך גיאינט האָט פֿון גוטן ווילן אונ' וויל אייך די ג'שאק געבן די אייך מיין שוואַגער יונה הנ"ל שולדיג איז – – –" וכאן אני עומד מטעמו של גיסי יונה הנ"ל ורצוני לתת כל מה שנפסק וכפי שהסכמתם מרצונכם הטוב, ואני רוצה לתת לכם את המתן שגיסי יונה הנ"ל חייב לכם].

ולהלן: "עז האָט מיך גערואַן (איך האָב חרטה) דז איך בין וער (פֿאַר) יהודים גישטאַנדין ווי וואול מיר ניקש דראן ליגט (הגם עס אָרט מיר ניט) ווערט וואול זעהן וואָז איך אים ווער געבן לויף ער וואו ער היז וויל" ושו"ת רשי"ל, סימן ד]. והריני מצטער שניצבתי לפני יהודים, אף כי לא איכפת לי אם מישוהו יראה מה שאני נותן לו; ירוץ לו באשר ירוץ ברצונו].

כאן יש לנו לא רק תחביר גרמני כמעט תקין, אלא גם הרבה מילים וביטויים גרמניים ממש, שכבר נתפוגגו ונעלמו מלשונו המדוברת.

במשך זמן מסוים מחזיק התחביר הגרמני מעמד גם בספרות. לא פעם עומד בתוקפו הכללי, שלשון התרגומים נוהגת להריק את המילים לפי סדרן במקור. הרי, למשל, תרגומו של יקותיאל בליץ [1679] לפסוק בספר במדבר כד 43, לאמור: "אונ' ער הוב אָן זיין בייא שפיל אונ' שפראַך: עש רידט בלעם דער זון בעור, עס זאָגט דער מאן דעם דיא אויגען גיעפֿנט זיין; עש זאָגט דער דאָ הערט געטליכי רייד דער דען אלמעכטיגן שיין זיכט די אויגן ווערדן גיעפֿנט אַלש ער נידרפֿאַלט." (ובמקור: וישא מְשָלו ויאמר: נאָם בְּלָעַם בְּנוֹ בְּעוֹר ונאָם הַגִּבֹּר שָׁחַם הָעֵין. נאָם שִׁמְעֵ אַמְרֵי־אֵל אֲשֶׁר מִחֻזָּה שְׂדֵי יַחֲזֶה נֶפֶל וּגְלוּי עֵינָיִם).

מה זר ומחר מבנה המשפטים הזה באחזני דובר היידיש החיה בימינו! כאשר אנו פונים אל לשון ספרי יידיש המקוריים, אנו מגלים, שחופפת עליהם רוח הלשון העברית, אף יותר מאשר בתרגומי התנ"ך. ספרים אלה, כאמור, אינם בבחינת מהדורות פופולאריות של כתבים שמחבריהם כתבו בעברית. את הספרים האלה חיברו יהודים למדנים, שביקשו ליצור תומר־קריאה דתי מותאם להמון האנשים הפשוטים, ובעיקר לנשים, שאינן יודעות עברית. ואין כלל להשתומם, שהתוכן השפיע על הצורה. הספר שנקרא יותר מאחרים הוא צאינה וראינה,

3 ובתרגומו של יהואש:

"און ער האָט אויפֿגעהויבן זיין שפרוך, און האָט געזאָגט:
אַזוי רעדט בלעם דער זון פֿון בְּעוֹר,
און אַזוי רעדט דער מאָן מיטן אַפֿענעם אויג;
אַזוי רעדט דער וואָס הערט גאָטס ווערטער,
וואָס די זעאוונג פֿון שְׂדֵי טוט ער זען,
געפֿאַלן, מיט אויגן אַנטפלעקטע."

(במדבר כד 3-4)

שנתחבר בידי ר' יעקב בר יצחק מיאנוב (נפטר בפראג ב־1628). במרוצת שלוש מאות שנים כמעט שחלפו מאז הופיע הספר לא היה כמעט בית יהודי, שלא רכש ספר זה והוקירו. האימהות שלנו, הסבתות ואף הרב־סבתות קראו בו והתחנכו על פיו. ספר זה הפך למקור העיקרי של מוזון הרוחני במשך ימי חייהן. אין שום ספק, שצאינה וראינה מילא את התפקיד החשוב ביותר בהתפתחותה של לשוננו. מן הראוי היה, מפני משקלו האיכותי של ספר מיוחד ומעניין זה, לערוך מחקר לשוני מדוקדק על פרטי פרטיו.

מאחר שאין לי אפשרות עתה להתעכב כאן ולדון בפרטים, הריני מתכוון להביא הקבלה לפסוקים שהבאתי כאן לעיל מספר במדבר ופרשת בלק, וזו לשון הצאינה וראינה:

”דאָ זאָגט בלעם: איך הער די רייד פֿון גאָט, און איך זע די שיין פֿון גאָט ליגנדיק און געפֿאלן. דען ווען זיך די שכינה האָט צו אים באַוויזן, דאָ האָט ער מוזן נידער פֿאַלן”⁴. (ובעברית: כה אמר בלעם: אני שומע את דברי אלוהים, ואני רואה את זהר האל בשכיבה ובנפילה. כי כאשר השכינה הופיעה לפניו, הוא נאלץ ליפול על פניו).

המחבר של צאינה וראינה היה בעל כשרון נדיר. הוא הצליח במקום בו נכשלו מחברים יהודים שקדמו לו חרף מאמציהם הרבים. יתר על כן, אף עלה על אלה שבאו אחריו. הווה אומר: ביצירת מעין הארמוניה בין שתי לשונות־המקור — עברית וגרמנית. ספרו קרוב יותר ללשוננו היום מכל הספרים שנכתבו לפניו ובדרורו.

אודות השפעת הספרים כצאינה וראינה ואחרים על הלשון סמוך מאוד להופעתם ניתן ללמוד מתוך כמות היסודות העבריים בלשון זכרונותיה של גליקל מהאמלן (1645–1724). הגברת גליקל מהאמלן התגוררה בהמבורג במחצית השנייה של המאה ה־17. את צרור זכרונותיה היא הניחה ליורשיה אחרי מותה. הנה כך, למשל, היא מתארת בפרק השלישי את ההתרגשות שנתחוללה בקרב יהודי המבורג בימי הופעתו של שבתאי צבי (1660–1666):

”אין דער זעלביגען צייט האָט מאַן אָן גיפֿאַנגין צו רידן פון שבתאי צבי, אָבער אוי נא לנו כי חטאנו! — ווען איך גידענק אָן דער תשובה וואָס פון יונג אונד אַלטי איז גישעהין — איזט דאָס ניט צו ערשרייבן! — אַלזאָ מיין גרויזר גאָט, אַל דיין ליעבע קנעכטע אונד קינדר האָבין זיך זעהר גימיט מיט תשובה, תפילה וצדקה — דאָז זיא ב'—ג' שנים זיינין אין גיווין שטול, איזט דאָס נאָך ניקש מליש ווינט הרויז גיקומין — דיא שמחה וואָז איזט גיוועזין ווען מאַן כתבים האָט גיקראָגין, דאָז איז ניט צו בישרייבן, די מינשטו כתבים הפין די ספרדיים

4 מפני מספרן הרב של מהדורות הצאינה וראינה, נמצא גם נוסח אחר במקצת של הפסוקים האלה, לאמור: ”האָט בלעם געזאָגט: איך הער די רייד פֿון גאָט און איך זע די שיין פֿון גאָט ווען איך טו פֿאַלן, דען ער האָט ניט געקענט אפּנשטיין, אָז גאָט האָט זיך צו אים באַוויזן, נייערט ער האָט געמוזט פֿאַלן צו דער ערד — — —” (הוצאה מצולמת סיני, תל־אביב, חלק שני, עמ' 525).

ביקומען. זיא זענען זיא אַלי צייט אין איר בית הפנסת גיגאַנגין אונ' גיליאַינט. טיטשי יונגי אונ' אַלטי לזיט אויך אין איר בית הפנסת גיגאַנגין. די פּורטוגיזין יונגי גיזעלין האָבין זיך אין איר בעסטו קליידר אָן גיטאַן, איין גרינין זידין באַנד אום זיך גיבונדען, דאָז איזט שבתאי צבי זיין ליברי. זענען זיי אַלי בתופים ובמחולות אין איר בהכ"נ גיגאַנגין מיט שמחה בשמחת בית השואבה, אונ' דאָרט דיא פתבים גיליאַינט. טייליש האָבען נעביך אַל דאָז איהיריגע פאַר קאַפען, הויז אונ' האָף אונ' אַליש גיהופט דאָז זיא אַלי יום זולין ערליזט ווערדין. חמי ע"ה האָט צו האַמיל געוואוינט עוקר דירה גיוועזין אונ' הויף וכלי בית מלאים כל טוב שטעהען לאָזין און איזט לק"ק הילדסהיים גיצאַנג אונ' האָט אונדז לכאן האמבורג צוויי גרוישי פעסיר מיט לינין ציג געשיקט – – אַליר האַנד עסין שפיז, דען דער גוטי מאַן עליו השלום האָט געדאַכט בפשוטה מן האמבורג גלייך לארץ הקדושה פאריין – – "5 [באותו זמן החלו לדבר אודות שבתאי צבי, אבל אוי נא לנו כי חטאנו – – כאשר אני נזכרת בטקסי התשובה, שהתרחשו בקרב צעירים וזקנים – הרי ממש קשה לתאר מה שהיה! – – ובכן, אלי הגדול, כל עבדיך וילדיך החביבים טרחו מאוד לחזור בתשובה, בתפילה וצדקה – – שנתיים שלוש ישבו על האבניים ולא ילדו אלא רוח – – את השמחה שהיתה בשעה שנתקבלו האיגרות אין כלל לתאר. את רוב האיגרות שקיבלו הספרדים. הם היו תמיד הולכים לבית הכנסת שלהם וקראו קבל עם ועדה. האשכנזים – צעירים וזקנים – הלכו לבית הכנסת שלהם. צעירי השוליות הפורטוגיזים לבשו את מיטב בגדיהם וחגרו סרטי משי ירוקים, כי זה היה הצבע של שבתאי צבי. הם יצאו בתופים ובמחולות אל בית הכנסת שלהם לשמוח כבשמחת בית השואבה, ושם גם קראו בקול את האיגרות. אחדים מכרו, המסכנים, את בתיהם ומשקיהם מתוך תקווה שהנהיגה הם הולכים ונגאלים. חמי עליו השלום, שגר בהאמל, עקר מדירתו, הפקיר את משק חצרו ואת כל כלי הבית מלאי כל-טוב, ועבר לק"ק הילדסהיים, משם הוא שלח לנו להמבורג שתי חביות גדולות עם בדים ומזון למינהו – – כאשר האיש הטוב הזה, עליו השלום, חשב שהנה הוא פשוט עומד לנסוע משם לארץ הקודש – –]."

ב'זכרונות' של גליקל מהאמל אנו מוצאים כבר הרבה מילים עבריות ומליצות מתורגמות. ואף כי מבנה המשפט הוא לא פעם בנוסח המקובל בגרמנית, ניתן בכל זאת להבחין בבירור בהבדל בין לשונה של הכותבת לבין הלשון הגרמנית. ניתן לחוש בהבדל זה אפילו בכתיב. למשל: היא כותבת 'הויז אונ' האף' במקום בו היא נוקטת בלשון מליצה גרמנית, אך להלן נכתב 'הויף וכלי בית' – כאשר הצירוף הוא יהודי.

אין לשער, כמובן מאליו, שבלשון המדוברת השתמשו אמנם בכל כך הרבה מלים עבריות. קשה להעלות על הדעת שבמקום 'יאָרן' אמרו 'שנים' (היא כותבת:

5 הקטע נרשם מן הפרק השלישי של זכרונות גליקל מהאמל. נוסח ערוך בידיש חדשה בידי ד"ר יוסף ברנפלד ניתן למצוא בספר: גליקל האמיל 1967: זכרונות, מהדורת שמואל ראזשאנסקי וייווא, בואנוס איירס, עמ' 102-104.

ב-ג שנים). להלן נוספו ללשון יסודות עבריים רבים. את השימוש בביטויים עבריים רבים ניתן להסביר אך ורק על-ידי השפעת הספרות. המחברת מבקשת לשוות ליצירתה דמות ספרותית יותר. גליקל מהאמל אינה יהודייה פשוטה, היא אשה יודעת ספר.

בתופעה דומה אנו נתקלים גם בכתבים אחרים, ולא דווקא בספרי יראים. יש לנו כתבי-יד, הצעיר יותר ב-50 שנים מ'זכרונות' גליקל מהאמל, דהיינו תיאור של תהלוכה יהודית בפראג לכבוד הולדתו של בן-המלך האוסטרי ליאופולד בשנת 1716.

והריני מביא כאן קטעים אחדים מן התיאור הזה כלשונם:

"-- נאך דעם זיינן אלי בוידן אונ' הנדלש קרעם די ברחוב היהודים גפינן ווערן הכל אנידר גריסן. דרמיט דש דער פלאץ גווייטרט ווירט אונ' אלי הייזער אין ווינג אונ' אויסן ווינג איז גפוצט ווארדן. וויא אך די ערד נייא גפלשטרט ווארדן אונ' הכל מיט ברעטער איבערדעקט עד היום המוגבל דער אויף צוג. נון זייני גימאכט ווארדן משער אל שער העיר היהודים גענג. אונ' הכל איבר צוגן מיט דמאשט אונ' אצל כל שער ושער זיינן גיוועזן אכט טרומפיטר אונ' פיר קעסל פאויקין. אונ' בתוך הגאס אין דער ברייטשאפט איזט גימאכט ווארדן איין שער חדש וועלכין אך לכל הפחות קאשטיין טוט ב' אלפים גילדן. איז ניט צו בשרייבן כמה וכמה פועלים אונ' מעלר האבן דראן צו טון גיהאט. אונ' אויף כל צד דן טאר איז געמאלט ווארדן אלר לייא בילדר אונ' איטליכש בילד ניט ווינגר גיוועזן אלש ב' אמות הך. מעלרייא אונ' צירונג וואז נור צו גידענקין איזט".⁶

[1] -- להלן הוסרו כל הדוכנים והחנויות ברחוב היהודים, כדי לפנות את הכיכר, וכל הבתים קושטו מבפנים ומבחוץ. גם האדמה רוצפה מחדש ונפרשו עליה לוחות עץ עד היום המסוים של התהלוכה. כן נפתחו מעברים משער העיר אל רובע היהודים. הכול כוסה במרבדים וליד כל שער ושער ניצבו שמונה מחצצרים וארבעה מתופפים. ברוחב הרחוב הוקם שער חדש, שיפה ממנו עין לא שזפה, והוא עלה לפחות אלפיים זהובים. אין לתאר כלל כמה פועלים וציירים עסקו שם. בכל צדו של השער צוירו תמונות, וכל תמונה גובהה היה לא פחות משתי אמות. ציור וקישוטים מילאו כל מקום אפשרי."]

ואין להסביר את טעמו של המחבר להעלות צירופים כגון 'בתוך הגאס', או 'אצל כל שער ושער' (בייחוד שהוא עצמו משתמש להלן במלה 'טאר' -- טויערן, שהוראתה 'שער'), אלא כמאמץ לעשות את לשונו ספרותית יותר. תחושתו הכתיבה לו, שבאמצעות השימוש בביטויים מן העברית, הוא הופך את לשונו ליהודית יותר. לעומת זאת אין מבנה המשפט עדיין כדרך היידיש, ועדיין ניכרת המגמה להציג את הנשוא בסופו של הפסוק.

רבות במיוחד המילים העבריות דווקא בתעודות הרשמיות, שיצאו מידי מוסדות הציבור היהודיים: הקהילות, החברות, הרבנים והוועדים. שם אנו מוצאים לשון הדומה יותר לעברית קלוקלת. ואין הכוונה כאן להתכתבות בין המוסדות למיניהם

או אף הדו"חות הרשמיים שלהם, כפי שנרשמו בפנקסים. אלה אמנם נכתבו ברובם בעברית. הכוונה כאן היא לכרוזים ופרסומים, שהיו מופנים אל המוני העם, ויש לשער, שההמונים אמנם הבינו לשון זו. הנה, למשל, קטעים אחדים מכרוז שפרסם ועד ארבע הארצות בשנת 1640:

"תוכן דבריהם איז די קודם לכן שנת שמ"ז ביריד גראמניץ בלובלין איז גימאכט ווארין דז קיין רב זאל ניט משתדל זיין דז רבנות ע"י הלואה או מתנה הן ע"י עצמו והן ע"י אחרים זאל ניט מחזיק זיין דז רבנות ע"י כסף וזהב אלקי מסכה וגו'. עז איז ניט ווינציג וואז די כהנים גדולים אין בית שני האבין דערדורך פארזינדיג. דרום זענין זיא ווידר מחזיק די זעלבע תקנה דו קיין רב זאל דש רבנות ביקומין ע"י ממון מוקדם או מאוחר אחר דורך אנדרה ענינים קרובות או רחוקות די ברענגין הנאת ממון. אונ' וועלכר דער דא מעכט פרמייגן ער וויל ניקש נאך די תקנה פרעגין לא יאבה ה' לסלוח לו ורבצה בו כל אלה ונידוי וחרם ושמתא, דען מיר קומען בברית ובאלה אונ' זענין מקביל עלינו בקשר חזק ואמיץ דז מיר וועלין דען זעלביגן אנטקוגן גין אונ' רודף זיין עד החרמה אונ' דוחה זיין בשני ידים אונ' וועלין מפריש זיין קלונו ברבים זולת שאר עונשים — ולשומע יונעם ותבא עליו ברכה אונ' דיא תקנה זאל גיווערן לדור דורים עד עמוד הכהן לאורים. דא דרויף זיינן גיחתמת שלשים רבנים..."

"— - ומאחר דז ידוע ומפורסם איז דז מן זער מתרעם איז דז דא תקנה הנ"ל דיא - - שלש פעמים מקוים איז גיווארין, היינו שנת שמ"ז ושנת ש"ז ושנת שני' אע"פי כן קולי קולות זענן דא דאז עטליכי זיינין עובר הנ"ל, אזי הבין ראשי הישיבות שבראשי הק"ק המדינ' וואלין בצירוף ראשי המדינה ההיא המשולחים מן ראשי הקהילות הנ"ל, מתאמץ אין דר זך גיוועזן אונ' מתקן במדינות געוועזן דאמיט אז די תקנות הנ"ל גיהאלטען זאלין ווערין א"וו (אלס ווי) באריכות אוישגימאכט".⁷

1) "תוכן דבריהם משנת שמ"ז (1587) ביריד גראמניץ בלובלין קובע, ששום רב לא ישתדל להשיג משרה של רבנות באמצעות הלואה או מתנה, הן על ידי עצמו והן על ידי אחרים, שלא יחזיק ברבנות מכוח הכסף, הזהב, אלוקי מסכה וגו'. כלום לא די בכך, שהכהנים הגדולים חטאו בזה בימי הבית השני. על כן הם חוזרים ומחזקים את התקנה, ששום רב לא יזכה במשרת הרבנות על-ידי ממון מוקדם או מאוחר או על-ידי דברים אחרים, קרובים או רחוקים, המביאים הנאה מממון. ומי שיסרב ויאמר שאינו מבקש לציית לתקנה זו — לא יאבה ה' לסלוח לו, ורבצה בו כל אלה ונידוי וחרם ושמתא, באשר אנו כורתים ברית בזה ומקבלים עלינו בקשר חזק ואמיץ, שנתנגד לאחד כזה ונרדוף אותו עד חרמה, נדחה אותו בשתי ידיים ונבודד אותו מכל קהל הגולה, וכן נפרסם קלונו ברבים, זולת שאר עונשים — ואילו למציית ינעם ותבוא עליו ברכה והתקנה תהיה קיימת לדורות עד יעמוד הכהן לאורים. על כל זה חתומים שלושים רבנים" — - .

]- - ומאחר שידוע ומפורסם כי התרעמו מאד על קיום התקנה הנ"ל - -
שלוש פעמים קיימו אותה, היינו בשנת ש"ז ובשנת ש"ח ובשנת ש"ז - - אף על פי
כן נשמעים קולי קולות, שאחדים עוברים על התקנה הנ"ל, ואז ראשי-הישיבות
שבראשי הקהילות הקדושות במדינת וולין בצירוף ראשי המדינה ההיא, השלוחים
על ידי ראשי הקהילות הנ"ל, עוסקים באורח נמרץ באותו ענין וחוזרים בפרוטרוט
על תקנה לקיים את התקנות הנ"ל.]

כך כותבים, כמובן, יהודים-למדנים, שהם עצמם ראשם ורובם אחוזים וטבולים
בעברית ורק בשעת דחק, כאשר מוטל עליהם לפנות אל המוני העם, הם נאלצים
להשתמש בידיש. ואפשר ששזירת העברית בדברים עשויה מתוך כוונה להוסיף
תוקף לדברים, יתר על כן - משקל וסמכות, מפני שהם אמורים בלשון המקובלת
בעם כלשון קודש. אך למרות הכמות הגדולה יחסית של המילים העבריות, אין
עדיין מבנה-המשפט ערוך כאמור בידיש. למשל: " - האבן ראשי ישיבות - -
מתאמץ אין דער זאך געוועזן."

לשון זו היתה שגורה ומקובלת לא רק בפולין, אלא גם בגרמניה עצמה. ב'קול
קורא' של גבאי פראנקופרט, למשל, משנת 1715 אנו קוראים בין היתר: "בימי
החול קיין אשה או בתולה בגדי משי צי טראגין רק איין מיצכען מן משי וואו צבע
אחר האט - -".⁸

[בימי החול אין האשה או הבתולה רשאית ללבוש בגד משי, פרט לכובע משי
שצבעו שונה (מצבע הבגד) - -].

וכך אנו רואים, שמתעם זה או אחר הפכו הביטויים בעברית מרכיב הכרחי
בלשון יידיש, והיה בהם כדי לשנות את העגה הגרמנית ולעצבה כלשון העומדת
וחיה בזכות עצמה. אפשר להבחין במגמה של שילוב ושזירה של מילים עבריות
בתקופות מוקדמות, אפילו בצירופים, שמבחינת התכלית המעשית של הבנת
האמור לא היה כלל צורך בהן. לא ניתן להסביר עובדה זו אלא במגמתו של
הכותב לעדן וליפות את לשונו.

יתר על כן, אף בימינו אין לך דבר המוסיף ללשון יידיש יותר חן ויופי מאשר
השיבוץ הרווח והמתאים במילה או ביטוי בעברית.
אפשר לסכם פרק זה במסקנה ברורה, שהתחביר בידיש קיבל את צביונו המיוחד
הודות להשפעתה של הלשון העברית.